

ממלאות העימות לחיסרון הדיאלוגי

יובל שרלו

השיח שבין עולם האמונה והדת לבין העולם האתי זכה לאינספור התייחסויות תאולוגיות, פילוסופיות, סוציולוגיות ופסיכולוגיות. קשה למצוא תחום משמעותי יותר לשני העולמות – הן לעולם הדתי הן לעולם האתי – מקביעת היחס בין שניהם. בדרך כלל השיח הוא שיח של עימות, מלא או חלקי, מכוח העובדה המהותית שמדובר בשני מקורות סמכות ובשני מניעי התנהגות: האמונה, והדת, יונקת מהחובה הדתית ומעניינים של קשר ש"בין אדם למקום", שאף שיש בהם לא מעט ציוויים אתיים ואיסוריים – ביסודה היא מעצבת את היחס שבין האדם ובין הא-לוהים, והאתיקה היא תוצר שלה ולא מהותה. כדי להדגים זאת מובאת לא אחת פרשת העקדה המעמתת את שני המקורות, ואף שהיא הסתיימה ללא העלאת יצחק אבינו על המזבח, היא מלמדת כי ביסודו של דבר עשיית רצונו של ד' היא העומדת במוקד ההתנהגות של האדם הדתי, ומטבע הדברים לא רק האתיקה היא העומדת במוקד קשר זה. מנגד, האתיקה יונקת מהתביעה להתנהגות מוסרית העומדת בפני עצמה, ללא התחשבות ביסודות אחרים, והיא מצפה כי בהתנגשות בינה ובין צו תאולוגי כלשהו – תגבר ידה על פני כל שיקול אחר. ממילא, אף שאין היא כופרת באפשרויות המגוונות של חפיפה בין הדת ובין האתיקה, היא טוענת שעצם העובדה שבהתקיים התנגשות יבחר האדם המאמין בצווי הא-לוהים ולא בהתנהגות האתית היא בעיניה חיזוק לטענתה שהיא מעומתת עם הדת ועליונה עליה.

במאמר זה אני מבקש להוסיף פרק לדיון, אך לא לדון בו בשיח פילוסופי, אלא לדון בו בשיח אנושי הומני. אני מבקש לתאר את העימות הזו כפי שהוא מתנהל בארכיטיפ של בני אדם הנאמנים לאחד משני מקורות סמכות אלה.

מטבע הדברים מדובר בהכללה, אם כי היא לא רחוקה מהאמת. אני עוסק אפוא ב"אנשים האתיים" וב"אנשים המאמינים", ולא באתיקה ובאמונה לעצמה. דבריי נכתבים לכבודו של פרופ' נמרוד אלוני, שהשיח האתי ההומני הוא נשמת חייו, והם נובעים כמובן גם מעולמי שלי, המתפקד במסה זו כ"איש האמונה היהודית". גדלנו במרחק הליכה קצר זה מזה, ואף על פי כן לא הכרנו כלל, ועובדה זו עצמה היא עדות לקיומה של דיכוטומיה חברתית.

טענתי העיקרית היא שהשיח המעמט נוצר מתחושת מלאות של כל אחד מהצדדים בדיון, ומהטיעון שבשעה שאדם חש את עצמו מלא, ואין בו שום צורך למה שהוא מחוצה לו – לא מתקיים דו-שיח ממשי בין הדוברים. רק משעה שכל צד חש את עצמו חסר – עשוי להיווצר דיאלוג של ממש, שממנו עשויה לצמוח ברכה גדולה בעולם. הקריאה שלי היא אפוא לתחושת חיסרון הדדית שממנה תצמח ברכה לשני הצדדים.

תחושת המלאות של אנשי האמונה והדת

תחושת המלאות של אנשי הדת יונקת משתי תנועות. תנועה אחת היא הפוזיטיבית. מאמר חכמינו "הפוך בה והפוך בה – דכולא בה" יצר אצל יהודים רבים את האתוס שאין האדם הדתי נזקק אלא לתורה, לאמור: האמונה העמוקה שהכול מצוי בתורה, ושהתורה אינה זקוקה לכל סיוע מבחוץ. ממילא, משעה שאדם מקיים את מצוות התורה כולן הוא מושלם מבחינה אתית, ועל כן התנהגותו היא אתית בהכרח. אדגיש כי ישנן תפיסות דתיות קיצוניות הכופרות בכלל בערכה של אתיקה שאינה מילוי ציווי דבר הא-לוהים, ומשעה שהקב"ה ציווה דבר מה, הוא המוסר בהתגלמותו; ואולם נכון לטעון שלא זו דמותו השכיחה של האדם הדתי היהודי. להפך, המאמץ הגדול שנעשה בעולם טעמי המצוות להצדיק מבחינה אתית את מצוות התורה, והמאמץ הגדול המושקע על ידי אנשים דתיים לבאר את העמדה האתית של התורה, מוכיחים שאיש האמונה מחשיב מאוד את האתיקה. תחושת המלאות שלו נובעת כאמור מסברתו שכל העמדות האתיות ההכרחיות כתובות למעשה בתורה, ובד בבד – כל המצוות עומדות בקריטריונים אתיים. לטעמי תפיסה זו לוקה בחסר מכיוונים רבים. היא שגויה בשל העובדה שהמקרא עצמו מלא טיעונים מוסריים שהועלו מול ריבונו של עולם, והיענותו כביכול של הא-לוהים לטיעונים אלה. הדבר מוכיח כי ישנו עולם אתי רחב, שלפחות במבט ראשון אינו כלול בתוך מצוות הקב"ה; היא שגויה כי הרמב"ן (פירוש על התורה, ויקרא יט, ב; דברים ו, יח) לימד אותנו כי יכול אדם להיות

"נבל ברשות התורה", לאמור: ניתן לקיים את כל מצוות התורה, קלה כבחמורה, ואף על פי כן להיות רחוק מרוחה הכללי, ובעיקר – לא לעשות את הטוב ואת הישר בעיני הא-לוהים; היא שגויה כי נביאי ישראל חזרו ושיננו שדווקא האדם הבא למקדש עלול ליפול בתהומות חוסר המוסריות, וכדומה. ברם על אף טיעונים אלה, כאמור, תחושת המלאות היא גדולה, ועל כן בדרך כלל אין עיסוק באתיקה כתנועה רוחנית העומדת בפני עצמה.

בצד התנועה הפוזיטיבית אנו מוצאים גם את העמדה הנגטיבית, לאמור: הטיעון שכל מוסר או התנהגות אתית שאינם מבוססים על האמונה – סופם לקרוס ולא לעמוד במבחן המציאות. עמדה זו מובעת היטב באחת הפרשנויות לדברי אברהם אבינו "רק אין יראת א-לוהים במקום הזה והרגוני על דבר אשתי" (בראשית כ, יא), לאמור: במקום שאין בו יראת א-לוהים לא ניתן לסמוך על ההתנהגות המוסרית של השלטון, וממילא נוצרת חשדנות רבה כלפי כל הבא בשם טיעון אתי שלטוני שאינו דתי; היא מובעת בטיעון שגם אם יש מוטיבציה מוסרית – רק ריבונו של עולם הוא הסמכות לקבוע מה מוסרי ומה אינו מוסרי. תחושת המלאות נובעת גם מזיהוי צביעות רבה, מניפולציות, גיוס המוסר לצרכים פוליטיים, מוסר כפול וכדומה בעולם הטוען למוסריות, וממילא אכזבה וביקורת עצומה על הרצון לממש את העולם המוסרי מחוץ לאמונה. מניסיוני למדתי שכל שימוש בטיעון פוליטי "המתחפש" לטיעון מוסרי מערער את מעמדה של האתיקה ומשכנע את העומדים מחוץ לגבולה כי מדובר במניפולציה מכוערת, ולמעשה אתיקה אינה קיימת אלא רק מצוות התורה.

תחושת המלאות של אנשי המוסר והאתיקה

תחושת המלאות מאפיינת גם את השיח מכיוונו של האתיקן החילוני או החופשי, המעלה טענות פוזיטיביות וטענות נגטיביות. כאשר הוא בוחן את עצמו הוא מאמין באופן מלא בכינונה של אתיקה הנובעת מהאנושות, מהמחשבה הרציונלית וההומנית ומקטגוריות קנטיאניות ידועות של המוסר. גם הוא משוכנע שיש ביד כל אלה לעורר את המוטיבציה להתנהג באופן אתי ולקבוע מהו הערך האתי הראוי שיש לנהוג לפיו. ברם גם תחושת מלאות זו ניתנת לביקורת גדולה מאוד, בעיקר בשל העובדה שניתן להצדיק בשמה כל עוול ולהפוך כל התנהגות להתנהגות מוסרית בעזרת פלפולי פילוסופיה, רב-תרבותיות או כל אידאה אחרת הטוענת בשם האתיקה. ואולם בעייתיות זו אינה מחלחלת לעולמו של ה"אתיקן". הוא לעתים לא שם לב כי הניסיון לקבוע אמות מידה מוסריות פוגע פעמים רבות

באמונות אתיות אחרות ובאפשרויות אחרות לכינונה של חברה מוסרית הסוברת כי העיקרון המוסרי כאן הוא שונה, או שהיחס הראוי בין תפיסות שונות צריך להיות שונה מההצעה המקובלת בעולמו של האתיקן.

בד בבד, אף הוא מוצף בתחושת אמת נגטיבית, לאמור: הדת אינה אתית. גם טיעוניו הם טיעונים מורכבים ועמוקים: הדת מעצם מהותה אינה יכולה להיות אתית כי היא מחויבת לנושאים אחרים נוספים מלבד אתיקה, ומשעה שלא האתיקה היא מקור הסמכות היחיד – ממילא היא חייבת לכלול עניינים שאינם אתיים. אין ספק כי דאע"ש מעניק עוצמה גדולה לטיעון זה, כיוון שהוא מוכיח כיצד ניתן לעשות את העוולות הנוראיות ביותר בשם הא-לוהים; הדת בפועל מטפחת שחיתות בגלל כלים מטפחי שחיתות, לאמור: גם אם אין משהו לא אתי בעצם קיומה של הדת, משעה שהיא מייצגת כוח גדול ומעניקה עוצמות גדולות לאנשי הדת – השחיתות והסיאוב הם הכרחיים, כמו בכל מקום שיש בו כוח בלתי מוגבל. די לנו אם נזכיר את טרטיף מהעולם התרבותי הכללי ואת הכוהנים בני עלי מראשית ספר שמואל מהתרבות שלנו עצמנו; גם ההיסטוריה הקצרה של מדינת ישראל וסיפורי שחיתות מסוימים שחלחלו לעולם הרבני מוסיפים לתחושה זו.

למעלה מכך, במדינת ישראל מזוהה הדת עם ה"ימין" המדיני, ואילו האתיקה מזוהה עם ה"שמאל". ממילא, תחושת המלאות מחלחלת גם מן הכיוון הזה. העולם האתי בעמדות השמאל חי בתחושת מלאות "שמאל" הוא אתי ו"ימין" אינו אתי, וממילא לא תיתכן עמדה אתית דתית אלא אם כן היא דוגלת באידאה הפוליטית של ה"שמאל"; לעומת זאת מוטחת טענה של אהבת האויב ותמיכה בנסיגה ובפירוק התיישבויות על כתפי העמדה ה"שמאלית", ונטען כלפיה כי היא תומכת בגירוש אנשים מבתיים ובהריסת חייהם, ואלו הן עמדות שאינן מוסריות. כך מחלחל הוויכוח הפוליטי הפנים-ישראלי לדיון שבין אמונה למוסר והופך את התמונה כולה למציאות מסובכת הרבה יותר.

וכל זה עוד בטרם אנו נכנסים לדיון על טיבם של הערכים האתיים. דוגמה לכך היא אחד הערכים האתיים הכלליים שזכה למעמד של "חוק יסוד אתי" – ערך השוויון, שהוא אמת המידה העיקרית לכינונה של כל תפיסה אתית. הדת היהודית, שבד בבד עם חידושה העתיק בדבר "משפט אחד יהיה לכם ולגר ולאזרח הארץ" מכוננת גם על בסיס "המבדיל בין קודש לחול, בין אור לחושך ובין ישראל לעמים", ויש לה גם משנה מגדרית אחרת – נתפסת כחסרה את אחד היסודות האתיים המהותיים ביותר. למותר לציין כי ישנה ביקורת אתית גם בכיוון ההפוך.

כאמור, "תחושת מלאות" היא הגורם העיקרי להיעדרו של שיח אתי בין שני הכיוונים, ואנו מדברים על התנהלות עצמאית ואוטוסיטית. דיאלוג לא נוצר כאשר כל צד חש שאין הוא זקוק לאחר.

אז מה הבעיה?

העובדה ששיח זה אינו מתקיים היא בעייתית מאוד. שני הצדדים משלמים עליה מחיר יקר מאוד, וגם החברה בכללותה. השיח הדתי משלם מחיר כבד משום שהוא מדרדר את עצמו להתעלמות מרכיבים אתיים. ביום ההרצאה התפרסמה, לדוגמה, הידיעה על אם משפחה שקיבלה תרומת כבוד שבזכותה היא המשיכה לחיות באיכות חיים טובה למעלה מעשר שנים, אבל בשעה שהיא נפטרה סירבה המשפחה לתרום את איבריה בשל האיסור הדתי (לטעמה) על תרומת איברים. ניתן לפלפל בפלפולים תלמודיים מהו ההיגיון הפילוסופי של עמדה זו, אבל במישור האתי לא ניתן לראות עמדה זו כשונה מטענת הנביא "הרצחת וגם ירשת?" כאמור לעיל, נביאי ישראל לימדו אותנו עד כמה דווקא תפיסה דתית עשויה לדרדר את קהל המאמינים לתהומות עשיית הרוע, בעיקר באותם תחומים שבהם לא קיימת מצווה משפטית מובהקת, ולא קיים ניסוח הלכתי לחובה האתית.

השיח האתי משלם מחיר יקר מאוד משום שאין הוא מתברך מן המפגש עם הא-לוהים. הוא מחמיץ את היכולת להיפתח לערכים אתיים אחרים מן הערכים שהוא "מתבשל" בהם; הוא אינו מתברך מהלהט האמוני ומהמוטיבציה הדתית המופנים גם לעניינים אתיים; ובחברה הישראלית, שבה הנכחת המסורת היא חלק בלתי נפרד מזוהתה, הוא הופך להיות מזוהה עם מי שמתנכר למסורת עמו. וזו גם התוצאה החברתית. שיח ה"מלאות" הזה הופך את החברה הישראלית לחברה דיכוטומית, ויותר תנועה של הכרעה הנובעת מאותה דיכוטומיה. ואכן, אנו מוצאים תופעה מרתקת מאוד בחברה הישראלית. כאשר אנו עוסקים בעמותות חסד – רוב העמותות הגדולות והמשמעותיות הן עמותות דתיות. אני מבקש להדגיש כי לא כתבתי אלא את המילה "רוב" ולא "כל". לעומת זאת כאשר אנו עוסקים בעמותות החותרות לצדק – רוב העמותות העוסקות בצדק הן עמותות חילוניות. לא אכנס כאן להבחנה בין צדק לחסד,¹ אלא רק לציון עובדה זו כמבטאת את התוצאות הבעייתיות של הדיכוטומיה הזאת.

1 כתבתי על כך מסה לפני שנים רבות: "מסה על חסד וצדק", אתר ישיבת ההסדר רעננה, אמ"ת אורות שאול: <http://ypt.co.il/beit-hamidrash/view.asp?id=4159>

יתרה מזו, משפט הילדים הידוע "שניים רבים – השלישי זוכה" נחשף כמבטא מציאות עגומה, שבה מתפתחת בחברה קבוצה ענקית שאינה מעוניינת לא בעמדה זו ולא בזו, אלא מאמצת תפיסת עולם ניהיליסטית, שבה הכול מותר, וכולם צודקים, וכל אחד רואה את הדברים מזווית הראייה שלו, וממילא אין שום משמעות לשום דבר, ואנו שבים לעולמם של הסופיסטים הקדם-סוקרטים שבו חוק הג'ונגל הטבעי הוא-הוא המעצב המרכזי של פני החברה.

האם אפשר אחרת?

דברים אלה על ה"מלאות" רלוונטיים לא רק לתנועות השונות כי אם גם בתחומים רבים אחרים של החיים. גם בשיח הזוגי, לדוגמה, הדברים נכונים בדיוק באותה מידה. בשעה ששני בני הזוג חיים בתודעה עצמית של שלמות זהותית, יכולתם להיקשר זה בזה פוחתת, וחיי הנישואין הופכים למערכת התגוששות. בשעה ששני בני הזוג רואים עצמם כחסרים, כתובעים השלמה פנימית וכזקוקים גם למה שנמצא חוצה להם ("לא טוב היות האדם לבדו...") – נוצר בסיס איתן לזיקה הדדית עמוקה. זו גם תנועת חיים חיונית, אך גם מטאפורה לנושא שאנו עוסקים בו.

הכרחי ששני העולמות יראו עצמם כחסרים, ולשניהם קשה מאוד לעשות זאת. קשה לעולם הדתי, המאמין כי התורה מקיפה את כל ההיבטים של כל תחומי החיים, להכיר בכך שתפיסה זו עצמה יכולה להפיל אותו למקומות הנוראיים ביותר. אמת הדבר שבמשנתם של חז"ל נמצא הטיעון שהתורה עצמה אפשר שתדרדר את האדם לתהומות,² אך זו אינה התודעה המקובלת. משעה שתחושת חיסרון זה תימצא נוכחת בעולמו של האדם המאמין – ייפתחו בפניו שערים לביקורת מוסרית, ודווקא המוטיבציה הדתית העמוקה שלנו לעשות את הטוב והישר תהיה זו שתעצים את התביעה העצמית לחיים מוסריים ולהתנהגות אתית. גם לעולם האתי קשה לקבל את התפיסה שהוא מציע רק את אחת האפשרויות האתיות, וכי ישנן הצעות אחרות, הנובעות דווקא ממפגש עם הא-לוהים, שיש בהן כדי להוביל אותנו למקומות אחרים; קשה לו לקבל את העובדה שלעתים

2 "אמר רב חננאל בר פפא: מאי דכתיב 'שמעו כי נגידי אדבר'? למה נמשלו דברי תורה כנגיד – לומר לך: מה נגיד זה יש בו להמית ולהחיות, אף דברי תורה יש בהם להמית ולהחיות, היינו דאמר רבא: 'למיימינין בה סמא דחיי, למשמאילים בה סמא דמותא!' (שבת פח, ע"ב, ובעוד מקורות).

דווקא הפונדמנטליזם האתי הוא מקור גדול הן לאכזריות והן להשמדה עצמית ולאיבוד הזהות העצמית הפנימית; וודאי שקשה לו לקבל את העובדה שאף האתיקה היא חלק מהעיקרון הכללי הגדול של אי-קיומם של ערכים מוחלטים, ושישנם עוד ערכים אחרים במרחב.

ואולם בשעה שהחיסרון הזה יהיה תבנית החיים – אנו עשויים למצוא את עצמנו במקומות שיש בהם השראה הדדית מופלאה. המוטיבציה הדתית, הארוס, הפואטיקה, הדבקות החסידית והלהט האמוני יפגשו את האנלטיות האתית, את המחויבות האתית, את ההומניות וצלם א-לוהים שבאדם – ויזינו זה את זה. בחברה הישראלית ייווצרו שיתופי פעולה מרתקים שיעצימו את התופעה של ריבוי זהויות. בד בבד עם המחלוקת הפוליטית העמוקה, לא תהיה מניעה לשתף פעולה בעניינים הנוגעים לצדק חברתי; בד בבד עם אורח החיים השונה, עשויה להיווצר תנועה משותפת לביעורה של השחיתות הן ממוסדות המדינה והן ממוסדות הדת; בד בבד עם האמונות העצמיות בדבר הערכים האתיים ה"נכונים", תיווצר גם מחלוקת חיובית שתחייב את הצדדים כולם לבחון את עמדותיהם מחדש; ובעיקר: זהותה היהודית של מדינת ישראל תכלול בחזונה גם את מוסר הנביאים וההתנהגות האתית, ועל ידי כך תצא נשכרת הן מהבשורה שבאתיקה היהודית המיוחדת והן מהיותה צודקת יותר ורגישה יותר.

אני מאמין ששינוי התודעה מ"מלאות" ל"חסרות" הוא אפשרי, וממילא אפשר גם שאופק השיח הדיאלוגי, החולק מחד גיסא והמשתף פעולה מאידך גיסא, ינביע בנו אופקים חדשים ועולם שטוב יותר לחיות בו. בכינונם של חיים אתיים שמתברכים הן מהעולם האוניברסלי הכללי של צלם א-לוהים שבאדם, והן מעולמה של התורה המעצבת עקרונות אתיים ייחודיים, שלעתים יש בהם גם בשורה לעולם (כגון במעמד של איסורי הלבנת פנים ולשון הרע מול "זכות הציבור לדעת" וחופש הביטוי הציבורי) – נמצא את עצמנו במקום מוסרי יותר ומעניק זהות מיוחדת. לא זו בלבד אלא שהאנרגיות הדתיות בצד הביקורתיות האקדמית יזינו תנועות נפשיות מנוגדות, שיחד ייצרו תבנית מרהיבה של עשיית הטוב והישר בעיני ד'. שיח זה יכול להתקיים, כאמור, אם רק נקבל על עצמנו לא להיות כל כך מלאים מעצמנו.